

Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij

Marija Jurić Pahor

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana
juric.pahor@alice.it

Prispevek se sooča s kulturno in literarno teorijo Homija K. Bhabhe. Pri tem se skuša v navezavi na avto/biografske prvine njegove misli, predvsem pa na razprave in besedila, ki se nanašajo na književnost ob/mejnih regij, približati njegovim ključnim konceptom, kot so »kulturna hibridnost«, »Tretji prostor« in »prevajanje«.

Ključne besede: literarna teorija / Bhabha, Homi K. / postkolonialni študiji / manjšinska književnost / obmejna področja / kulturna identiteta / kulturna hibridnost / »tretji prostor« / prevajanje

Homi K. Bhabha, literarni in kulturni teoretik, velja ob Edwardu Saidu, Gayatri C. Spivak in Stuartu Hallu za enega najbolj vplivnih predstavnikov angloameriških postkolonialnih študijev. V tem kontekstu se je uveljavil kot prodoren poznavalec prostorov obrobja in stičišč, liminalnih stanj vmesnosti,¹ prehajanja imaginarnih in realnih meja in včasih dramatičnega, v jedru pa vendarle plodnega sožitja mnogih kultur, ki se med seboj srečujejo, prepletajo, pogajajo, pričajo pa tudi o obstoju številnih večjezičnih primesi in preživelih sledih stikov in povezav. V tem smislu gre vselej tudi za »prostore transgresivnosti«, ki implicirajo neukinljivi dialog in Bahtinovo idejo *drugosti* (Gl. Škulj in Pavlič, ur.; Škulj, *Spacialna forma in dialoškost*).

Izbor Bhabhovich pomembnih del je dostopen v dveh monografskih publikacijah, in sicer v knjigi *Nation and Narration*, ki je izšla leta 1990 in katere izdajatelj ter avtor uvodnega in sklepnega eseja je Bhabha, ter v monografiji *The Location of Culture*, ki je izšla leta 1994 in je bila prevedena v številne jezike, med drugim tudi v srbsčino (*Smeštanje kulture*, prev. Rastko Jovanović). Nemški prevod *Die Verortung der Kultur*, na katerega se bomo v pričujoči razpravi večkrat nanašali, je izšel leta 2000; angleškega izvirnika te knjige se bomo posluževali le v primeru, če Bhabhove jezikovne igre in retorične finese niso podane v povsem razumljivi oz. so v ponesrečeni obliki. Naj dodamo, da je ponatis knjige *The Location of Culture* leta 2004 izšel tudi v zbirki Routledge Classics.

Bhabha predstavlja v omenjenih dveh knjigah svojo kulturno teorijo, ki izhajajoč iz različnih filozofskih, literarnoznanstvenih in psihoanalitičnih konceptualizacij teži k dekonstrukciji nacionalnih literatur, kulturnih identitet ter zgodovin/zgodb. V bistvu Bhabha povezuje semiotične in naratološke modele z migracijskopoličnimi in kulturnoteoretskimi nastavki. Pri tem je še posebej dovzeten za teoretske zasnove francoskega poststrukturalizma: za foucaultovsko razumevanje diskurzivnih in oblastnih mehanizmov, za derridajevska jezikovno-filozofska dela ter njegov koncept *différance* in ne nazadnje za lacanovsko psihoanalizo. Precejšnja vloga igra v Bhabhových delih tudi Freudov pojem *Das Unheimliche* – v pridevniški obliki *unheimlich* –, za katerega se je v zadnjih letih kot slovenski prevodni termin ustalil izraz »nedomačno«; tudi Bhabha uporablja pojem pogosto v tem smislu (*unhomely*, *unhomeliness*), tako pa je tudi v nemškem izvirniku; uveljavljeni angleški izraz *uncanny* Bhabha v svojih delih bolj poredko uporablja.² Občutje *nedomačnega* izvira po Freudu iz pretiranega poudarjanja psihične realnosti, po Lacanu – in to velja še zlasti za Bhabho – pa je kaj lahko fantazirani travmatični proces, ki ga pogled »projicira« v zaznavano realnost: »'Samo moje oči bodo ostale / da bi videle in strašile' svari Meiling Jin³ [v pesmi *Strangers in a Hostile Landscape*, op. MJP], medtem ko ogrožajoči delni objekt, razteleseno oko – oko, ki meče zle poglede (*evil eye*) –, postane subjekt nasilnega diskurza *resentimenta*.« (Bhabha, *Die Verortung* 78) Oko zlega pogleda potvori tako pripovedujoči Jaz (*I*) sužnjev *kot tudi* nadzorovalno oko Gospodarja. Zamaje simplicistične binarizme – Jaz / Drugi –, ki služijo identifikaciji vseh udeleženih pri izvajanju oblasti, vpisuje pa tudi *unheimlich* brezčasnost ali zamrznitev časa: *ostale / da bi videle in strašile*. Pogled je po eni strani točka neposredne identifikacije, neposredni pogled iz oči v oči, po drugi strani pa se ga drži dimenzija fiksirajočega, magičnega, hipnotičnega pogleda, ki uroči in navdaja z grozo. Z lacanovskega vidika bi bilo mogoče reči takole: hkrati z imaginarno polnostjo pogled prinaša nekaj, kar od znotraj ruši imaginarno realnost in v njej odpre neko zev, luknjo, neposredno pričujočnost praznine. Meiling Jin govori tudi o »tajni umetnosti nevidnosti« (Bhabha, *Die Verortung* 81), Bhabha pa o zlem pogledu kot »subalterni instanci«, ki se maščuje tako, da se izmika videnju. »Prekriža meje med gospodarjem in sužnjem; odpre meje *med* obema krajema pesmi, južne hemisfere suženjstva in severne hemisfere diaspore in migracije, ki se potem v tem fantazmagoričnem scenariju politično nezavednega grozljivo podvojita.« (82) Ta podvojitev napeljuje na možnost novega razumevanja »manihejskih struktur«, ki so imanentne obema krajema in se artikulirajo znotraj različnih časovnih in kulturnih odnosov in oblastnih relacij.

»Možnost poimenovanja Bhabhovega projekta bi lahko bila ta, da ga razumemo kot kulturnega teoretika, ki kot migrant piše o migraciji« (Bonz

in Struve 132) in ki pri tem vpleta v svoje pisanje lekcijo zgodovine, ki se je lahko naučimo od tistih skupin, ki so bile v zgodovini svojih marginalnosti najgloblje vpletene v paradokse zakona in reda, namreč od pripadnikov koloniziranih skupnosti. Toda, kot nadaljujeta avtorja, poudarek na tovrstni perspektivi, ki predstavlja neke vrste »avtobiografski pogled navznoter« in »morebiti odgovarja našemu vsakdanjemu mišljenju«, Bhabhov nastavek lahko pervertira. Bhabha, tako Jochen Bonz in Karen Struve (133), je namreč mislec kulturnega v širšem, »svetovljanskem« ali tudi »izgnezdenem« pomenu besede, kar pomeni, da se njegova raziskovalna intencija ne ujema s holistično kulturno entiteto v smislu nekakšnega ideala »avtentičnosti« ali »zvestobe do samega/samih sebe«.

Še preden naš raziskovalni predmet soočimo s pomočjo teoretskih predpostavk Bhabhe, še zlasti njegove koncepcije hibridnosti in Tretjega prostora, se zdi potrebno, da najprej na kratko predstavimo Bhabhovo avto/biografsko ozadje⁴ (oziroma Bhabhov »avtobiografski pogled navznoter«), saj je kljub nasprotnim trditvam sam o le-tem večkrat dejal, da odmeva (ali odseva) tudi v tem, kar misli in ubeseduje.⁵

Avto/biografske prvine Bhabhovich koncepcij

Homi K. Bhabha se je rodil leta 1949 kot član etnično-religiozne skupnosti Parsijev v Mumbaju (tedaj še Bombaj), kjer je tudi odraščal. Ni bil, kot pravi sam, »ne Hindujec ne Musliman«. (Bhabha, »Globalisierung« 53) V nekem intervjuju Bhabha opisuje Parsije, iz perz. *pars*, 'Perzijec', kot zaratustrsko ali zoroastrsko versko ločino, ki je v 7. stoletju zaradi padca Sasanidskega cesarstva in islamizacije Perzije večinoma pobegnila v Indijo. Parsiji so v kolonialnem času veliko prispevali k urbanizaciji Indije, odigrali pa so tudi pomembno vlogo posredovalcev med britanskimi kolonizatorji in raznolikimi indijskimi skupnostmi. Prav ta prevajalska in posredovalna vloga se po Bhabhi kaže v tem, da so Parsiji »hibridizirana skupnost«, kar naj bi potrjevalo tudi dejstvo, da znajo hindujske rituale in običaje, značilne za večinsko indijsko družbo, odprto in nedoktrinarno povezati s svojo lastno versko in etnično identiteto. (Mitchell 105–106)

Nedvomno je Bhabhovo avto/biografsko ozadje pogojevalo njegov interes za ukvarjanje z vprašanji kulturne identitete, vplivov in učinkov evropskega kolonialnega sistema ter možnosti upora in delovanijskih sposobnosti dozdevno nemočnega koloniziranega subjekta. Svojo življenjsko pot Bhabha opiše v novem predgovoru ponatisa knjige *The Location of Culture*, ki je izšla leta 2004 v že omenjeni zbirki Routledge Classics. Tam predstavi tudi svoje soočanje s pozicioniranjem med kulturami, ki ga

spremljajo od vsega začetka in so polna napetosti: rojenega »na križišču, ki označuje konec imperija« ga v politično-zgodovinskem in estetskem oziru zgrabi postkolonialni vzgon, ki ga »popelje proti novim obzorjem Tretjega sveta svobodnih nacij, Bandunški duh, na trenutke prepleten s hrepenenjem po svojeglavi modernistični evropski umetnosti in literaturi, ki je bila tako zelo del zahodnjaške indijske buržoazije«. (Bhabha, *The Location* 2004, ix–x)

Bhabha je študiral na univerzi v Bombaju (danes Mumbai) ter na Christ Church College v Oxfordu, kjer je leta 1990 promoviral z delom o literarnem opusu postkolonialnega avtorja in Nobelovega nagrajenca V. S. Naipaula, ki ga je spet in spet inspiriral. (Bhabha, *The Location*, 2004, xii–xiv) Z določeno avtoironijo opiše Bhabha samega sebe kot »postkolonialnega domorodca«, ki si je svojo etiko priučil v nekem bazarju Bombaja in študiral literaturo na kraju, ki ga nekateri [...] zaznavajo kot angleški klub (Oxford)«. (Bhabha, »Angst« 93) Leta 1994 je dobil profesuro za angleško literaturo na univerzi v Chicagu, od leta 2001 dalje pa je Bhabha Anne F. Rothenberg profesor za humanistične vede na harvardski univerzi, kjer od leta 2005 vodi tudi renomirani *Humanities Center*.

Čeprav Bhabha svoje ideje bolj poredko argumentira z neposrednimi avto/biografskimi izkušnjami oziroma jih jemlje kot izhodišče svojih esejev,⁶ imajo le-te kot tudi akademske izkušnje v kontekstu postkolonializma izobražene elite na njegovo mišljenje določen vpliv. Njegovih del ni mogoče zreducirati na avto/biografsko aficiranost, prav tako pa te aficiranosti v njegovih delih ni mogoče negirati.

Kultura in razlika onkraj binarnih o/pozicij

Za opis kulturnih fenomenov v postkolonialnem svetu je Homi K. Bhabha izoblikoval dva ključna koncepta: hibridnost in Tretji prostor. Pojemovna polja, ki se navezujejo na omenjena koncepta, pa nas usmerjajo v središče njegove miselne drže in s tem k produktivnosti neenotnega, to je k diferenci. Bhabhov uvod v knjigo *The Location of Culture* ne izhaja naključno iz vprašanja, kako je mogoče v današnjem času, ki ga ne zazamujejo več toliko diagnoze o bližajočem se koncu (smrt avtorja, razkroj tekstovnih struktur) ali epifanije o novem začetku, temveč »temno občutje preživetja, življenje na mejah 'sedanjosti'«, za katero se zdi, da je ni moč označiti drugače kot z utečeno in protislovno nestabilnostjo predpone »post«. (Bhabha, *Die Verortung* 1) Bhabha jo asociira s fazo prehoda, z gibanjem, ki daje misliti na obrojstne strahove ter na kategorijo *natalnosti*,⁷ ki jo je Hannah Arendt postavila nasproti smrtnosti in jo zasnovala kot »kategorije tvoreči

faktum«. ⁸ Ta artikulacija, ki jo je z Julio Kristevo mogoče opredeliti tudi z izrazom semiotična *chora* (iz grške besede za mat/ern/ico, porajevalko, materijo, prostor) (16), nakazuje, kako rekurz in kontinuacija sovpadata, težnja po integraciji pa se izmenjuje s težnjo po dezintegraciji ali fragmentaciji. Nakazuje pa tudi, kako je ta težnja imanentna človeškemu bitju; ni nadempirična, če se lahko tako izrazimo. Vzroki zanjo segajo globlje, koreninijo v globoki preobrazbi javnega prostora in, splošneje, v načinu, kako deluje in se ohranja post-kolonialna in post-nacionalna družba.

V zadnjih nekaj desetletjih je svet doživel množične migracije prek državnih meja, ki so začele spreminjati kulturno sestavo in samopodobo mnogih družb, zlasti na Zahodu. Ob svitu novega stoletja sprožajo ekonomski migranti iz revnejših regij sveta, prišleki iz bivših kolonij, iskalci azila, »razseljeni«, ki bežijo pred etničnimi spopadi in državnim nasiljem v lastnih družbah, preobrazbe tradicionalnih vrednot in prepričanj o monokulturni in monolitski nacionalni identiteti ter starejših nacionalnih ideologij in vzgojnih zgodb o enotni nacionalni državi/naciji ali skupnosti. Ta trend, ki sovpada s procesi globalizacije, je tudi glavni razlog, da je začelo vse več mislecev in raziskovalcev (de)konstruirati ustaljene določilnice nacij in etnij, med njimi – dokaj inovativno in prodorno – tudi Bhabha: »Koncepti kot so homogene nacionalne kulture, ki temeljijo na konsenzu in sovisnem posredovanju zgodovinskih tradicij ali 'organsko' zraslih etničnih skupnosti – *kot osnova kulturnih primerjav* (poudarek v izvorniku) – so trenutno v procesu temeljite redefinicije.« (Bhabha, *Die Verortung* 7)

V svojem spisu *Introduction: narrating the nation* (Bhabha, *Nation* 1–7) Bhabha razvije ne le tezo o konstrukciji nacije skozi naracijo, temveč prikaže prav na položaju manjšinskih literatur (mišljena je zlasti literatura avtorjev s tako imenovanim »migracijskim ozadjem«, pa tudi manjšinska književnost, *littérature mineure*, kakor jo pojmujeta Deleuze in Guattari,⁹ prip. MJP), v kateri obliki je mogoče pripovedovati soobstoj ali sožitje kultur. Ob nacionalni in s tem teritorialni, torej pri oblikovanju in utrjevanju topografije nacionalnega diskurza, pri katerem imajo pomembno vlogo tudi pesniki, pisatelji in drugi umetniki, ki v svojih delih opevajo lepote že obstoječe ali pa šele nastajajoče domače krajine (prostorska in nacionalna identiteta se zdita neločljivo povezani) (gl. npr. Juvan, »Romantika«, Yngvi Egilsson, Dović, Potocco; gl. tudi primere v Bhabha, *Nation* 1–7, 291–322; *Die Verortung* 207–253), se Bhabha v drugem koraku zanima za časovnost, v kateri se kulture nahajajo. Tako Bhabha prikaže, da se v post-kolonialni konstelaciji, ki sovpada s časom globalizacije, manjšine in večine ne nahajajo v sočasnem modusu: so mnogo bolj v »vmesnem prostoru«, v nekem »Culture's In-Between«, ki poudarja fluidnost, multiplost in fragmentiranost kulturne izkušnje. (Bhabha, »Culture's In-Between«)

Bhabha govori v tem kontekstu tudi o različnih kulturnih časih, »cultural time«. (56) Manjšinske kulture, kar pa velja tudi za manjšinsko književnost, v določenem smislu artikulirajo drug čas, drugo sedanjost, ki črpa iz drugačne preteklosti in prinaša s seboj drugačne poglede na prihodnost. Bhabha prihaja do zaključka, da jih na eni strani označuje poželenje po stabilnosti in determinaciji, na primer v smislu neke nacije ali nacionalne/etnične skupnosti, po drugi strani pa jih ni mogoče misliti drugače kot v nestabilnosti, v sočasnosti nevsorazmerjenih zgodb (nativov in zgodovinskih) in krajev.

Za manjšinsko književnost je značilen jezik z visoko stopnjo deterritorializacije. Posledica tega je prehajanje jezikovnih in kulturnih meja in posledično jezik, v katerem so znaki organizirani – povezani na nov način. Svojska uporaba jezika se lahko kaže v specifičnem besedišču, novih podobah in prisposodobah, premeščanju, prisvajanju in spreminjanju aktualističnih prostorov, ki tako postanejo večsmerni, razsrediščeni, dialoški – hkrati u/prostorjeni »znotraj« in »zunaj«, v več časih in dobah.

Maruša Mugerli je, navezujoč se na dvojezičnega priseljskega pesnika in pisatelja Josipa Ostija, ki od leta 1990 živi v Sloveniji (v Ljubljani in v zadnjih nekaj letih zlasti v Tomaju na Krasu, rojstni vasi Srečka Kosovela, ki se mu čuti blizu in katerega pesniški opus je tudi prevajal), zapisala:

Mnoge Ostijeve pesmi se 'dogajajo' v Sarajevu. Ta spomin pa se sedaj (v njegovih slovenskih pesmih) naseljuje v nov prostor, ki je v večini primerov Kras. Premik – prestopanje meja se tako ni zgodilo samo v jeziku in kulturi, ampak tudi v geografskem prostoru. In ko se gibljemo v prostoru, prečkamo njegove meje, potujemo iz enega prostora do drugega, nas nagovarja množstvo tekstov, obenem pa s seboj nosimo spomine in predstave drugih doživetih in zamišljenih prostorov, zaradi česar postajajo prostorske meje gibljive [...]. Josip Osti je s svojo poezijo vstopil v slovenski jezik in slovensko poezijo. Vendar pa se le-ta pri tem obenem zliva z neko drugo kulturo in prav ta dvojnost – dialoškost jo postavlja izven meja ene same nacionalne kulture in ima podobno kot prevodi v tuje jezike vlogo povezovanja več kultur. (192)

Bhabha v svojih delih prepričuje tudi multikulturalno prakso svojega časa, pri čemer poudarja, da nacije in kulture nikoli niso bile zares usklajene zamišljene skupnosti. To pa velja tudi za multikulturalizem, ki je večinoma pojmovan kot neke vrste pluralni *monokulturalizem*, ki ohranja jasno prepoznavne in določljive identitete, zamejene navznoter in v odnosu do zunanjega sveta. (Rutherford 209) To pojmovanje se po Bhabhi kontekstualno umešča v relacijo »mi – oni«, torej v binarizme, ki jih Bhabha vztrajno zavrača. V resnici celoten postkolonialni projekt, kot ga Bhabha predstavlja, izhaja iz zavračanja binarnih delitev. Svet ni ločen na dva dela (center/periferija, prvi svet/tretji svet, temnopolti/svetlopolti, večine/manjšine

ipd.), ampak je *in je bil* določen z nepreštevimi delnimi in spremenljivimi razlikami. Ker Bhabha sveta noče videti v luči binarnih redukcij razlik in mnogoterosti na eno samo alternativo med Istim in Drugim, nasprotuje tudi »heglovski dialektiki, ki pod koherentno totalnostjo subsumira esencialne, nasprotujoče si družbene identitete« (Negri in Hardt 125; gl. tudi Mitchell 115) s svojim neogibnim pozitivnim/negativnim vrednotenjem. Bhabha ugovarja tudi teorijam kulturnega relativizma ali pluralizma, ki jih manjšinske skupnosti privzamejo kot identifikacijske opore ali kot neke vrste subverziven političen projekt. Artikulacija protiglasu nasproti homogenim tendencam diskurzov po Bhabhi ni v razširjanju »'alternativnih zgodb izključenih', ki [...] spodbujajo v pluralistično anarhijo« (Bhabha, *Die Verortung* 8, 258), kajti tudi takšne zgodbe izhajajo iz monološkega principa, ki ustvarja binarne (o)pozicije.

Predpostavka, da kultur ni več mogoče misliti kot vase zaprte ali zaokrožene entitete, sicer ne pomeni, da v kulturah ne bi obstajala želja po homogenizaciji ali po-enotenju v smislu nacionalne unifikacije. Toda moderni narodi imajo več kot en obraz in naraščajoča prisotnost pripadnikov manjšin spodbuja temeljno heterogenizacijo nacionalnih družb v tem smislu, da vpišejo svojo »drugost v pogojih etičnega življenja na raven kulture življenja v skupnosti«. (Bhabha, »Editor's introduction« 436) Značilnost kultur potemtakem ni njihova zaprtost, temveč razlika, ki implicira njihovo ne-sklenjenost in ne-celost: »Kulture niso bile nikdar enotne same v sebi, niti preprosto dualistične v razmerju sebstva do drugega. [...] Da kulturni tekst ali kulturni sistem pomenov ne more zadoščati samemu sebi, je v tem, da je akt kulturnega izraza – kraj *izjavljanja* – prekrižan z *différance* pisanja.¹⁰ [...] Ne gre torej za vsebino simbola ali njegovo socialno funkcijo, temveč za strukturo simbolizacije.« (Bhabha, *Die Verortung* 54)

Bhabha umešča svoj pojem kulture na kavzalno povezani semiotično-diskurzivni ravni. Kultura je zanj prvenstveno sistem, ki generira pomene, in ga je potemtakem mogoče misliti tudi kot jezik, izjavo ali performans, ki predstavlja nekakšno »umetnost v živo«, pri kateri je avtor često tudi postavljen v vlogo dejavnika/igralca (ker predstave ne zgolj opazuje, ampak je vanjo ujet, vpotegnjen, lahko tudi voden od nje), medtem ko gre pri običajni drami za dokaj striktno delitev vlog med pisce dramskega besedila, igralce, režiserje. Koroški slovenski pesnik Jani Oswald, ki dela in živi pretežno na Dunaju, je na vprašanje novinarja (vprašanje se je nanašalo na pesem, kjer Oswald pravi: »Jaz ich ich ljubim liebe svoj mein dvojni doppeltes jaz-ich«), kako doživlja ta njegov dvojni Jaz, kaj je na njem očarljivega, kaj odvratnega, takole odgovoril: »Svoj mein dvojni doppeltes Jaz-Ich? Ich ljubim Lyra jubiliere lieber über es ga čez, als da ich le lammen Tiere würde bi!« (Polanšek) V pesmi »Propad« je Oswald izbral Judeževo

metaforo, da bi navezujoč se nanjo ter ob uporabi enakozvočnosti vprašanja *ali je nacija* in *alienacija* nacijo samo označil kot kraj odtujitve:

Propad

pojdi odtod

Iskarijot

propadla je

patria

pa trije

partije

potrtih

potratnice

povej patriot

ali je

nacija

alienacija

povsod

ponekod (Oswald 55)

V oči pade tudi pesem *Teta*, ki ima svoj nemški analogon v pesmi z naslovom *Tät er* (*storil er*; asociacija na čas nacizma se vsiljuje, op. MJP; gl. Oswald 42–43). Daje pa tudi misliti na 8. črko novogrškega alfabeta *theta* ali na besedo *tetično*, ki izhaja iz starogrške besede *thetos* in ta spet iz *tithenai*. Beseda ima dva pomena: 1. začeti z, konstituirati, ali v povezavi s tezo o prozodiji, nauku o dolžini zlogov in o naglaševanju v verzu, na intonacijo in na naglas. Beseda implicira tudi poudarek s pomočjo glasbe in ritma (iz starogrške besede *prosodia*); 2. dogmatično prezentirati; arbitrarno predpisati. (*American Heritage Dictionary*)¹¹ Po Erichu Prunču meri Oswaldova pesem *Teta* na dekonstrukcijo, igrivo refleksijo in razcepitev ter potujitev označevalca *Identiteta/Identität*. (Prunč 155). Napeljuje pa tudi na posebno izbiro morfemov, celo kondenzacijo več morfemov, »izposojenih« v enem samem leksemu. (Ib.) Pomenljivo je, da ti morfemi, ki merijo na izbris dihotomije in izgubo enosti (fragmentacijo), v nemški različici (ki pa je s slovensko neločljivo povezana) evocirajo drugačne konotacije in nastavke za nadaljnje asociacije in razmisleke kot v slovenščini. Dekonstrukcija slovenskega označevalca *identiteta* se kaže v fragmentih kot so *teta*, *tata*, *edin*, *tetita*, *teti* – *ti* – *tata*, medtem ko v nemščini izstopajo členi kot *Tät*, *Teti*, *didit*, *dedi*, *idente*, *tati*, *i tät* (koroško nemško narečje: storil bi) *Kind* (otrok), *Haltung* (drža v smislu krepostnega obvladovanja samega sebe ipd.). S to prakso, ki se ne izpričuje le v citirani zbirki *Babylon/Babilon*, ampak tudi v drugih pesniških zbirkah (*Zaseka*, *Pes Marica*, *Achillesverse*, *Frakture/n*, *Quaran Tanja*, *Andante Mizzy*), smo na kraju kar najbolj korenite raznorodnosti: na eni strani boj zoper označevalec; na drugi kar najbolj pretanjena

(ritmizirana, vokalizirana, semantizirana s smehom in besedno igro) označevalna diferenciacija. Denis Poniž je že leta 1991 o lirskem subjektu Janija Oswaldal zapisal:

Pri Oswaldu je lirski subjekt skrit in potopljen v pesniško snov. Nekaj sporoča iz brezosebne točke (za samo sporočilo), govori v brezosebnem jeziku; pravzaprav samo niza daljša in krajša spoznanja, ugotovitve, trditve. Igra se z jezikom, a tako, da ga hkrati tudi preoblikuje, dooblikuje, spreminja, zamenjuje, prazni in znova polni. [...] Oswald pesem organizira kot *prostor*¹² (mislim predvsem na celoten prvi cikel *Pravice privace* [v zbirki *Zaseka*, op. MJP]), kot polje, v katerega vtiskuje ne toliko pesem kot celoto, kot razporeja njene konstitutivne dele, jih primerja med seboj, zamenjuje, postavlja v stopnjujoči se ali usihajoči soodnos. Velik del pesemskega sporočila gradi na čistih vizualnih in avdialnih učinkih, da bi nenadoma prestopil v 'normalno' semantiko, kar samo poudarja razprtost njegove pesemske forme, njeno izzivalno držo, saj Oswald ne pozna 'tabu' tem. (310–311)

Bhabha poudarja, da kulture ni mogoče določiti na podlagi njenih vsebin, denimo njenih utečenih ritualov, običajev ali vrednot, temveč da funkcionira kot »struktura simbolizacije«. Temu ustrezno kultura ni spoznavni objekt sui generis s stabilnimi in nedvoumnimi sestavnimi deli in vsebinami, temveč kraj, v katerem se pomeni in pomenske zveze – ki jih pri Oswaldu v novejših pesniških zbirkah spremlja tudi ritmična in zvočno-oblikovna struktura, ki besedila in besedne drobce premika k akustično-glasbenim interpretacijam (zadnjima dvema zbirkama, ki sta izšli leta 2012 in 2013 pri založbi Drava v Celovcu, so priložene ustrezne zgoščenske) – prično oblikovati v nekaj novega in neznanega, v označevalne verige in sestave, ki se lahko vedno na novo in večsmerno odpirajo. Po Bhabhi bi moralo potemtakem iti za to, da se »soočamo s pojmom kulture ter s kulturo kot neke neenakomerne, nedokončane produkcije pomena in vrednosti«. (Bhabha, *Die Verortung* 256) To semiotično-diskurzivno grundiranje kulture Bhabhi dovoljuje, da поблиže določi kulturni stik, torej medsebojni odnos ali povezanost kultur. Vse vrste kultur so na nek specifičen način med seboj povezane, kajti »kultura je označevalna ali simbolna dejavnost. Artikulacija kultur ni možna zaradi znanih in sorodnih vsebin, temveč zato, ker so vse kulture interpelacijske prakse, ki tvorijo simbole in vzpostavljajo subjekt«. (Rutherford 209)

Svojo pozicijo kot kulturni kritik Bhabha vidi na kraju razlike same: »S pojmom kulturne razlike skušam samega sebe umestiti v položaj liminalnosti, v ta produktivni prostor oblikovanja kulture kot razlike v duhu drugosti in drugačnosti.« (Rutherford 209)

Kulturna hibridnost in vstop v Tretji prostor

Pojem hibridnost označuje odprte procesualne strukture, ki so inherentne kulturam in transkulturnim odnosom, ki presegajo geografske, etnične, jezikovne, religiozne, nacionalne in državne meje. Ihab Hassan, ameriški literarni teoretik, rojen v Egiptu, je hibridnost razglasil za razpoznavni znak postmodernizma in postmoderne. (Juvan, »Dialogi« 11) Hibridnost pa sodi tudi med značilne postkolonialne pojme, »s katerimi je, v nasprotju z binarno logiko in metafizičnim esencializmom, mogoče misliti sobivanje različnih entitet v eni sami, *relacijsko* gibljivi, spremenljivi pojmovni enoti.« (11) Prav Bhabha šteje med tiste literarne in kulturne teoretike, ki so razpravo o hibridnosti bistveno zaznamovali. (Gl. Jurič Pahor, »Transkulturacionija«)

Zelo pomembno vlogo za izoblikovanje pojma hibridnost ima Bahtinov koncept o jeziku kot hibridni konstrukciji, pri čemer Bahtin hibridnost deli v dva med seboj ločena dela: v organsko in intencionalno hibridnost. Po tem konceptu lahko že ena sama jezikovna izjava sestoji iz več 'jezikov' (sociolektov), ki prehajajo iz enega v drugega in izrekajo *različne* resnice. Ta proces poteka pri organski hibridnosti nezavedno ali samodejno in ne vodi do zavestnega soočanja med razlikami in kontrasti znotraj 'jezikov'. V nasprotju z organsko hibridnostjo gre pri intencionalni hibridnosti za zavestni preplet 'jezikov', za *večglasje ali polifonijo, ki se izpričuje kot dejanje dialoga*. (Gl. Bachtin, *Die Ästhetik* 218, 244–255; poudarki MJP) Paradigmatično se po Bahtinu intencionalna hibridnost pojavlja v literarnih besedilih, še zlasti romanu, o katerem Bahtin pravi, da je dialoški, ne pa monološki. V nasprotju k monološki stvaritvi dialoški roman ne dopušča dominantnega ali unitarnega glasu, ki utiša druge glasove, obratno, tendira k polifoniji in subverzivni moči karnevalizma; v narativnem okviru reflektira demokratične in anti-hierarhične vrednote (Bahtin, *Teorija romana*).

Tudi Katja Zakrajšek opozarja na bolj ali manj eksplicitno prisotnost Bahtinove misli pri Bhabhi. Pri tem se navezuje na Roberta J. C. Younga, ki pravi, da je Bhabha Bahtinovo intencionalno hibridnost »preoblikoval v dejaven moment izziva in odpora proti kolonialni oblasti [...] in vsiljeni imperialistični kulturi odrekel ne le avtoriteto, ki jo je tako dolgo vzdrževala s političnimi sredstvi, ampak celo avtentičnost, ki si jo je sama pripisovala.« (24–25) Na drugem mestu Zakrajšek govori – prav tako v navezavi na Bhabho – o »prav bahtinovskem trku glasov (diskurzov) v enem subjektu, v katerem se odigravajo družbene napetosti, bodisi med vladajočimi in potlačenimi diskurzi, pogosto pa tudi med 'manjšinskimi pripadnostmi', ne da bi se te napetosti mogle 'preseči' v kakršni koli enoviti sintezi.« (25).

Dejansko je Bhabhova koncepcija hibridnosti tesno povezana z vprašanjem konstitucije subjekta (ne pa kultur kot skupnosti, kot bi lahko pripomnili), pri čemer Bhabhi ne gre za konstitucijo subjektivnosti kot takšne, temveč za konstitucijo subjektivnosti v napetostnem polju oblasti in avtoritete. (Bhabha, *Über kulturelle Hybridität* 62) Hibridnost je po njegovem povezana s procesom dialoškega prepletanja kultur in ne z njihovo kulturno različnostjo. To pomeni, da kulture ne morejo počivati zgolj v potrditvi ekskluzivnega partikularizma ali med seboj ločenih podob skupnosti, ki jih je mogoče določiti na osnovi poenotujočih ritualov, običajev in vrednot. To je tako, kot če bi glasbeno ali besedilno kompozicijo spremenili v enoglasje ali ju zvedli na en sam takt, kulture, skupnosti, etnije, nacije pa na entitete, ki jih opredeljuje inherentna izvornost ali »čistost«. Kulture po Bhabhi ni moč zreducirati na »mitsko skupno«, ki generira unitarna kolektivna občutja, to, da ljudje čutijo, da pripadajo drug drugemu, da so »mi«, *ker so enaki*, prav obratno. Nakazali smo že, da je kultura po Bhabhi označevalna dejavnost, ki proizvaja in osmišlja simbole in govornico (zvočno podobo, besede, izraze, stavke itn.), individuume pa »interpelira« v subjekte izjavljanja. Vse to se dogaja zunaj mitske matrice in ne glede na mitsko matrico, kar je bistven pogoj, da pomen in simboli kulture niso od vsega začetka enoznačni in točno določeni in da je mogoče celo ene in iste znake preopredeliti in redefinirati. Je pa tudi pogoj, da se »odpre pot konceptualizaciji *mednacionalne* kulture, ki ni zasnovana na eksotizmu večkulturnosti ali *različnosti* kultur, temveč na vpisovanju in artikuliranju *hibridnosti* kulture.« (Bhabha, *Die Verortung* 58)

Hibridnost je pri Bhabhi tesno povezana s pojmom Tretjega prostora, ki kot epistemološka kategorija spacialno in topografsko presega. Ali, kakor pravi Jola Škulj: pojem prostora »je sam v sebi nekaj razsežnega, na kar opozarja latinski izraz *extensio* (*extendere*, raztezati, razprostrti)«. (Škulj, »Literatura in prostor« 348) Škulj je v sozvočju z Bhabho, ko pravi, da tu ne gre za zamejen prostor, temveč za spacialno semantiziran prostor transgresije oziroma prestopanja. (348–351) Za Bhabho je ta prostor tudi priložnost, da (zapadni) svet odvrže plašč imperialnih umišljanj lastne veličine in odpre prostore domišljanja v smeri subverzije rigidnih, hierahičnih identitetnih konstrukcij in enostranskih oblastnih razmerij.

Bhabha izhaja podobno kot Foucault iz tega, da oblast kot »nevidna« disciplinarna moč ne učinkuje zgolj v eno samo smer. Oblast izhaja iz multiplih, med seboj povezanih oblastnih centrov, ki prežemajo vse družbene odnose – družbeno telo in telo posameznika –, jih diskurzivno konstituirajo in hkrati kontrolirajo. Po Bhabhi se nahajajo »subjekti [...] prek simbolnega razsrediščenja multiplih oblastnih relacij [...] vedno v nesorazmerni bližini k poziciji opozicije in oblasti«. (Bhabha, *Die Verortung* 106)

Tretji prostor razgrinja Bhabha kot »miselni prostor« prek različnih metafor in jezikovnih figuracij, kot denimo »most« – tukaj Bhabha v navezavi na Heideggerja – »ki zbira kot pozvanjajoči prehod« (7) ali kot »stopnišče«, v katerem se zabrišejo binarne kategorizacije, premeščajo polarnosti in vzpostavljajo možnosti hibridne identifikacije:

Stopnišče kot prehodni prostor med določitvami identitet postane proces simbolne interakcije, povezovalna zgradba, ki konstituira razliko med zgoraj in spodaj, črnim in belim. Sem in tja stopnišča, gibanje in prehod v času, ki to [»sem in tja«, gibanje, op. MJP] dovoljuje, onemogoča, da se identitete na svojem zgornjem in spodnjem koncu zaprejo v prvotne polarnosti. Ta medprostorski prehod med trdnimi identifikacijami odpira možnost kulturne hibridnosti, v kateri obstoja prostor za razliko brez privzete hierarhije. (5)

Na primeru kolektivnih subjektivnosti, ki so se v mejnih eksistencialnih situacijah upirale (v tem primeru) kolonizatorju z različnimi strategijami, Bhabha nakaže različne možnosti premeščanja in iritacije hierarhij ter nastanka delovanske sposobnosti v Tretjem prostoru, ki hkrati ustvarja nekakšen »manevrski prostor« za akterje upora. Bhabov interes se pri tem usmerja na procese prevajanja in pogajanja, ki omogoča novo semiotično polje tudi tedaj, ko se vzpostavlja pod pritiskom:

Bilo jim je [i.e. koloniziranim] zdaj mogoče, da se pogajajo skozi novi Tretji prostor, skozi ta novi prostor, ki je navrgel celo vrsto vprašanj. Uveljavljali so lahko tudi svojo lastno subalternno avtoriteto in prostor zase. V tem kontekstu neke ne preprosto identitarne, temveč kompleksne predstave kolektivne, neidentične delovanske sposobnosti, so lahko konstituirali delovansko sposobnost subjektivitete, pri čemer je obstajal prav manko subjektivitete, ki je ta prostor lahko odprl. (Bhabha, *Über kulturelle Hybridität* 65)

Tretji prostor ni zgolj prehodni prostor med raznimi identitetnimi določbami, saj odpira tudi prostore, ki omogočajo spremembo vizij in perspektiv vseh udeleženih akterjev. S kulturnimi stiki prihaja do transformacij, ki pričajo o koncu stabilnosti starih kategorij. Bhabha v tem kontekstu govori tudi o »vmesnih prostorih« v povezavi na Benjaminov pojem prevajanja, ki mu da v konceptu »kulturnega prevajanja« svoj lasten obrat. Kulturno prevajanje se nanaša na »kulture hibridizacije«, ki jim Bhabha, kot nakazano, pripisuje politični in emancipatorični potencial. Procesualni pojem kulturnega prevajanja Bhabha prenese na izkušnjo (postkolonialnih) manjšin oziroma migrantov. V tem kontekstu se še posebej nanaša na Salmana Rushdija in njegove *Satanske stibe*, katerih svetovi so postavljeni v Anglijo, v Indijo ali raje nekje vmes, kjer ustvarjajo »bastardne križance« med zahodnjaškimi navadami in islamo-hindujsko tradicijo. Bhabha

pravi: »Liminalnost izkušnje migrantov je v prav tako visoki meri pojav prehoda kot prevajanja ...« (Bhabha, *Die Verortung* 335) V tem izkustvenem prostoru Bhabhove predstave o časovnosti, kulturni hibridizaciji in procesualnosti sovpadajo: Tretji prostor predstavlja »*an interstitial space and time of conflict and negotiation*«, »vmesni prostor in čas konfliktov in pogajanja.« (Bhabha, nav. po Bonz in Struve 137) Tretji prostor je v tem smislu tudi kraj presejanja hegemonih pogledov in hierarhizacij kultur v smislu njihovih hibridizacij in – povezano s tem – konceptualni temelj gradnje družbene solidarnosti in etike sobivanja.

V intervjuju z Lukasom Wieselbergom, ki ga je Bhabha v okviru svojega obiska na Dunaju leta 2011 na tamkajšnji univerzi vodil za avstrijsko radio-televizijo ORF-Science-Chanell (gl. Wieselberg), avtor na zelo nazoren način obrazloži pojem hibridnosti oziroma hibridizacije:

Moja ideja je bila: Celotna kultura je konstituirana okrog pogajanj in konfliktov. V vseh kulturnih praksah obstoja – včasih dober, včasih slab – poskus etabliranja avtoritete. Celo pri klasični umetnini, kot denimo Brueghelovi slikariji ali Beethovnovi skladbi, gre za etabliranje avtoritete.

Zdaj se postavi vprašanje: Kako deluje človek kot akter, če je lastna možnost delovanja omejena, na primer zaradi tega, ker je izključen in zatiran? Mislim, da obstojajo celo v tej poziciji *underdog*a možnosti obrata akumuliranih kulturnih avtoritet, da se nekaj od tega sprejme, drugo zavrne.

S tem postanejo simboli avtoritete hibridizirani in nekaj lastnega se naredi iz tega. Hibridizacija zame ne pomeni preprosto mešanje, temveč strateško in selektivno prisvajanje pomenov, ustvarjanje prostora za akterje, katerih svoboda in enakost sta ogroženi.

Po Bhabhi za dokazovanje hibridnosti ni zadosti reči, da je neka oseba »deloma hindujka, deloma kristjanka, deloma pripadnica Parsijev, deloma Avstrijka, deloma Slovenka« (Bhabha, *Über kulturelle Hybridität* 65–66) – to zanj ni hibridnost. Bhabhi gre prvenstveno za to, kako ti deli stopajo med seboj in z zunanjimi skupnost-tvornimi silami v pogajanje, kako se te interakcije dogajajo. Hibridizacija je zanj potemtakem proces, gibanje, ki se ne suče okrog multiplih identitet, temveč okrog tega, kako ljudje, ki pripadajo manjšinam in/ali *kulturam hibridnosti* (Hall), nihajo, posredujejo ali prevajajo med raznolikimi kolektivnimi interpelacijami in kulturnimi kodi.

Nedvomno sodijo k tem kategorijam ljudi tudi pripadniki slovenskih manjšin, ki živijo zunaj meja Slovenije, denimo Slovenci v Avstriji ali Slovenci v Italiji in nasploh vsi prebivalci v obmejnih ali čezmejnih regijah, kjer živi v stiku več kultur – in še več, kjer je očitno in tudi občuteno, da »bistva« ali »kraja kulture« ni mogoče razumeti kot nekaj homogenega ali zamejenega. Hote ali ne ta kraj *izživja* nekaj »tretjega«, nesklenjenega, to je artikulacijo kulturne razlike, ki se odteguje utečeni polarizaciji med

»enim/i« in »drugim/i«. Na vprašanje, kateri je primarni prostor, iz katerega in v odnosu do katerega se samoopredeljuje, prepoznava in vzpostavlja, je tržaški slovenski režiser in pisatelj Marko Sosič v pogovoru za mesečnik *Literatura*, št. 177 (marec 2006), odgovoril:

Doživljanje prostora, v katerem živim in delam, je vselej konfliktno in ciklično izjemno negativno. [...] Čeprav sem tedaj govoril o svojem ožjem tržaškem prostoru v povezavi z matico, ki je v sebi sicer nisem nikdar doživljal kot take, mislim, da sem podzavestno ves prostor doživljal tako in vse relacije, ki so z njim povezane. V resnici se nikdar nisem počutil manjšinca in me ta definicija močno iritira. Sem pač človek slovenskega jezika, ki živi v Italiji, in ta prostor ni in ne more biti in ne sme biti samo slovenski. (Nav. po Kozin, 320)

Avtorica spremne besede Tina Kozin v najnovejšem Sosičevem romanu *Ki od daleč pribajaš v mojo bližino*, ki je izšel leta 2012, v kontekstu tega citata pripominja, da je Sosičevo pisanje po drugi strani »ne le zaznamovano, temveč kar v temeljih določeno z motivom ali tematiko meje oziroma omejitva« (ib.). Na predstavitvi knjige v ljubljanskih prostorih Študentske založbe pa je dejala: »Opažam namreč, da so ljudje, ki zanimajo Marka Sosiča, v svojem bistvu sleherniki, v katerih se lahko prepoznamo vsi, hkrati pa so globoko ranjeni posamezniki« (cit. po Gombač, splet). Glavni protagonist romana vstopa v odprto interakcijo z drugostjo, s tem, kar je bilo potisnjeno v pozabo, da bi se skrivnostna znamenja neznanega jezika drugosti in drugačnosti mogla naseliti v govoricu vsakdanje resničnosti in tako – če se navežemo na Bhabho – ustvariti »prostor za akterje, katerih svoboda in enakost sta [bili] ogroženi«. V bistvu gre za »najdenje jezika spomina pod pepelom pozabe« (Skrušný):

[K]ot da se romaneskna kompozicija na način glasbene fuge zliva v enovit narativni tok kontrapunktične harmonije šele iz mnogoterih in raznorodnih govoric in govornih praks, iz katerih je – kot »svetla in mehka pesem«, ki iz spomina ali sanj ali nemara celo blodnih slutenjskih prividov vztrajno in z neodložljivo terjavnostjo (in zato tudi z ustvarjalno plodovitostjo) vdira v pripovedovalčevo budno zavest – stkan jezik tokratne Sosičeve poetično sugestivne zgodbe o človekovem nenehnem iskanju jezika spomina pod pepelom pozabe, o vse večjih razdaljah, ki jih človekova smrtniška izkušnja razpenja med Drugim in seboj, in o implicitnem gospostvu znotrajbesedilnih, izključno jeziku pokornih in pripadajočih zakonitosti pisateljskega, romanesknega, se pravi, eminentno pesniškega stvarjenja sveta in o absolutni domišljijško označevalski suverenosti vsakršne literarne pisave. Slog v romanu *Ki od daleč pribajaš v mojo bližino* [...] torej ne vzpostavlja le piščeve prepoznavnosti, ampak strukturiranost jezikovnih označevalcev sama po sebi konstituira tudi ključno pomensko plast besedila. Sižejsko jedro Sosičevega romanesknega besedila se namreč osredotoča okrog pripovedovalčevega (pripovedovalec pa je – ne pozabimo – tudi osrednji junak pripovedi!) travmatično-osre-

čujočega prizadevanja, da bi posodil glas, iznašel jezik in pripustil do besede prav zamolčanemu, v intimno in kolektivno podzavest potlačenemu, na rob vsakršne pozornosti odrinjenemu, izobčenemu, izgnanemu, ponižanemu, razžaljenemu, od drugod prihajajočemu in zato tujemu pa veljavno normo družbeno sprejemljivega in moralno dopustnega nenehno prestopajočemu, pravila zdrave pameti kršečemu in zato na margino in v pozabo odrinjenemu Drugemu.

Namesto zaključka

Naslov Sosičevega romana *Ki od daleč prihajaš v mojo bližino* napeljuje na razumevanje Tretjega prostora kot prostora, ki slišnost drug/ačn/ih, prav gotovo tudi (subtilno) uporniških pozicij šele omogoča (Rutherford 211), daje pa tudi vedeti, da je ta prostor že v svoji zasnovi dialoški prostor, ki – podobno kot pri Sosiču – tudi pri Bhabhi prvenstveno združuje glasove ljudi na margini, ljudi, izpostavljenih totalizirajočim politikam in držam. Bhabha razume Tretji prostor kot apel proti sovraštvu in klic k »etiki in politiki proksimitete [bližine]« in sicer v smislu Lévinasove antropološke misli srečanja z drugim, drugačnim, kar pomeni, da smo kot etični subjekti priklicani v bivanje šele preko odgovora, preko prevzemanja odgovornosti (klicu obličja drugega), ki predhodi subjektivnosti. (Gl. Bhabha, *Grenzen*) Temu ustrezno ta prostor lahko predstavlja izziv za vnašanje *kreativne* zadrege, ki omogoča kritiko ali potencialno subverzijo rigidnih hierarhičnih identitetnih konstrukcij in hierarhičnih oblastnih razmer.

Poudariti velja, da ta Tretji prostor ne meri na konsensualistični dialog ali celo harmonizacijo stališč, temveč na posebno konfiguracijo umskega in čutnega, ki ni preprosto polarizirana ali regulirana, temveč heterogena, konfliktualna in nezacelljivo neskladna. Čeprav se dogaja vedno znotraj diskurza, ne vodi v varne vode inteligibilnosti. Bhabhova temeljna ideja Tretjega prostora je, da se v njem nekaj odpira – nekaj še-ne-realiziranega ali še-ne-obstoječega, nekaj, kar omogoča zgraditi dialoško bližino ter »moment prepoznanja in pripoznanja« (*moment of recognition*) kljub nemalokrat skrajno nasilni in travmatski preteklosti. Verjetno med postkolonialnimi teoretiki ni misleca, ki bi tako obetavno in pronicljivo kot H. K. Bhabha svojo analitsko energijo usmerjal prav v odkrivanje teh težko doumljivih območij na mejni točki človeških eksistenc, da bi z njihovo pomočjo zajel interpersonalne položaje »vmesnosti« in »mejnosti« ter raznolike figure hibridnih, razcepljenih in razseljenih identitet. Bhabha se zaveda, da sistemski rešitev teh pojavov ni mogoča, zato je potreben vzajemen dialog posameznikov in skupin. Prepričan je, da je treba preseči vse »tiranije soglasij«. Sem šteje tudi njegovo prizadevanje za radikalno redefiniranje pojmovanja o edinstvenih, homogenih nacionalnih in etničnih identitetah.

OPOMBE

¹ Pojem liminalnost »izhaja iz latinskega izraza 'prag' (*limen*) in tako zaobsega vse pojavnosti vmesnosti, stanje 'nekje na pol'«, med pozicijami (Rapport in Overing 229). Ime se navezuje na študije ritualov. Liminalnost je v teh ritualih faza *prehoda*, pri kateri se bo na primer deček ločil od »sveta mater« in spremenil v »pravega moža«, ki je praviloma tudi bojevnik. Pri tem je podvržen komaj vzdržnim doživetjem, ki izzovejo ireverzibilne spremembe posameznikove psihologije in njegovega družbenega stanja. V liminalnem stanju, v katerem je deček (v drugačni obliki tudi deklica) začasno popolnoma izločen iz svojega izvornega (domačega) okolja in potisnjen v antistrukturalni prostor ali ne-kraj, na primer v divjino, »širen, temen gozd«, »deželo zavrženih«, privrejo na dan mučne, grozljive in nepoznane vsebine nezavednega; deček se poda tako rekoč v kraj straha in groze, v najbolj izrazit primer nedomačnosti, v regresijo v čas, ko meja med Jazom in zunanjim svetom ter drugimi še ni bila jasno potegnjena. V tem stanju odkrije in vsrka svoje nasprotje (svoj lastni nesluteni Jaz). Ta preizkušnja ga preobrazi, spremeni (gl. Jurić Pahor, *Narod* 69–195).

² Že v uvodu knjige *The Location of Culture* Bhabha Freuda citira: zanj je *unheimlich* »vse, kar je duševnemu življenju že od nekdaj domače, kar pa se mu je odtujilo s procesom potlačitve« (Bhabha, *The Location* 10; gl. slovenski prevod v Freud, *Das Unheimliche* 26). Pridevnik *unhomely* se pojavi že v podnaslovu Uvoda, ki se glasi *unhomely lives* (nedomačne eksistence). Brez dvoma tako kot pri Freudu tudi pri Bhabhi *nedomačno* spada v območje, ki vzbuja strah, tesnobo in grozo. V iskanju procesov v duševnem življenju, ki vodijo do tega, da dogodke in osebe doživljamo kot *nedomačne*, začenja Freud svojo analizo z daljšim lingvističnim pretresom nemškega izraza *das Unheimliche*. Pri tem pokaže na semantično bližino med pojmom *unheimlich*, ki je v formalnem pogledu negacija pojma *heimlich*, ta pa v starem, izvornem in danes zastarelem pomenu domač (*Heim* je dom) in od tod prijeten, varen, intimen, domačen, navdajajoč z ugodjem mirnega zadovoljstva, kot Freud citira slovar. Od tod dobi *heimlich* v podaljšku dodaten pomen, ki je danes običajen in je izrinil onega prvega: kar je intimno in varno spravljeno v domačnosti, je tudi skrito, skrivno, prikrito. *Heimlich* je torej beseda, ki razvija svoj pomen v smeri ambivalence in končno v svoje nasprotje, *unheimlich*, *nedomačno*. In prav tu je Freudovo izhodišče, ki je inspiriralo Bhabho: kar je *unheimlich*, je ravno stik obojega. Pri Bhabhi med drugim napeljuje na liminalno fazo (gl. op. 1), pri kateri se krha prepričanje v obstoječe kulturne vzorce in se arhaično pojavi sredi robov modernosti kot posledica neke duševne ambivalence ali intelektualne zbežanosti. »Dvojniki je figura, ki jo najpogosteje povezujemo s tem grozljivim procesom, ki jo tvori 'podvojitve, delitev in zamenjava jaza' (Freud)« (Bhabha, »DisemiNacija« 255). Takšno razumevanje napeljuje k temu, da podvomimo v homogeni in horizontalni pogled, povezan s skupnostjo, ki jo predstavlja nacija.

³ Meiling Jin se je leta 1956 rodila v Gvajani, ki je bila tedaj še britanska kolonija. Njeni starši, po rodu Kitajci in delavci na gvajanskih plantažah, so leta 1964 – dve leti pred neodvisnostjo Gvajane – emigrirali v London, da bi ubežali pred neznošnim garanjem in rasnimi nemiri.

⁴ Termin avto/biografsko ozadje se navezuje na pojem The Auto/Biographical I, ki ga je leta 1992 vpeljala Liz Stanley. Po njenem mnenju sta pojma biografija in avtobiografija tako tesno med seboj povezana, da ju je nemogoče obravnavati ločeno. Pojem vključuje participacijo jaza v drugem, relacijsko interaktivnost in nastanek samozavedanja skozi drugega, pri čemer dobi ta drugi lahko različne podobe, od konkretnega drugega do posplošnega drugega, od posameznika do skupine. Izraz avto/biografski jaz nadalje sugerira, da je le-ta na primer rasno, etnično, religijsko, spolno, razredno ipd. umeščen, navaja pa tudi na odsotnost dihotomije med javnim in zasebnim. Več o tem gl. Jurić Pahor, »Narativnost« 161–162.

⁵ Bhabhov prispevek *DisemiNacija*: čas, naracija in robovi nacije, ki je preveden tudi v slovenščino, se na primer takole začenja: »Z naslovom tega poglavja – *DisemiNacija* – deloma izražam dolg jezikovni spretnosti in modrosti Jacquesa Derridaja, deloma in v večji meri (poudarek MJP) pa v njem odseva moja lastna izkušnja migracije. Doživel sem namreč ta trenutke razpršitve ljudi, ki v drugih časih in na drugih krajih, v drugih nacijah, postane čas zbiranja. Zbiranja izgnancev, emigrantov in beguncev; zbiranja obrobja 'tujih' kultur; zbiranja na mejnih področjih; zbiranja v getu ali v kavarnah v središčih mest, zbiranja v polživljenju, polsvetlobi tujih jezikov ali v neverjetno tekoči in spretni uporabi tujega jezika; zbiranja znamenj odobravanja in sprejemanja, diplom, diskurzov, disciplin; zbiranja spominov na nerazvitost, na druge svetove, v katerih se je retroaktivno živelo; zbiranja preteklosti v obredih preporeda, zbiranja sedanjosti. Tudi zbiranja ljudi v diaspori [...]«. (Bhabha, »DisemiNacija« 249)

⁶ Na avto/biografske izkušnje se Bhabha nanaša tudi v razpravah novejšega datuma, gl. npr. Bhabha, »On the Irremovable Strangeness« 36 in Bhabha, »Globalisierung« 53.

⁷ »Kajti v tem 'prehodu' (*beyond*) vlada občutek zmede, dezorientiranosti: eksplorativno, nemirno gibanje, ki prihaja tako lepo do izraza v francoskem pomenu besede *au-delà* – tukaj in tam, proč/tu, sem in tja, naprej in nazaj.« (Bhabha, *Die Verortung 2*)

⁸ Več k tematiki obrojstnih strahov in kategoriji natalnosti pri Hannah Arendt gl. Jurić Pahor, »Geburtsmetaphern«.

⁹ Deleuze in Guattari manjšinsko književnost opredeljujeta kot književnost, ki ni književnost majhnega jezika, temveč književnosti manjšine, ki ustvarja v večjem ali dominantnem jeziku. Kot prototipičen primer navajata Kafka oziroma judovsko skupnost v Pragi, ki je pisala v nemščini.

¹⁰ Homi K. Bhabha se v tem kontekstu navezuje na Derridaja, ki je vpeljal pojem *différance*, da bi dekonstruiral dualizem med govorom in pisavo. Razlika med *différance* (pisano z -a-) in *différence* (pisano z -e-) čutno ni zaznavna, je neslišna; zaznavna pa je na ravni pisave. Derrida s tem na eni strani opozarja na to, da ima tekst vedno nek »presežek smisla«, ki onemogoča, da izrečemo le tisto, kar hočemo izreči. Hkrati daje vedeti, da zahodna misel privilegira raje govor kot pisanje, prav zato, ker govor predpostavlja *prisotnost* govorečega subjekta, ki je tako postavljen kot *enoten* izvor svojega diskurza. Misel, da je tekst lahko nekako *aventičen* le tedaj, kadar izraža prisotnost človeškega subjekta, bi bila primer tega implicitnega dajanja prednosti glasu ali govoru pred pisanjem. Christopher Norris nazorno povzema Derridajeve poglede na to temo: »*Glas* postane metafora resnice, vir samoprisotnega 'živega' govora in nasprotju s sekundarnimi življenjskimi emanacijami pisanja. V govorjenju lahko izkusimo (domnevno) intimno povezavo zvoka in smisla, notranjo in neposredno realizacijo pomena, ki se brez zadržkov odpre popolnemu, jasnemu razumevanju. Nasprotno pa pisanje uničuje ta ideal čiste prisotnosti jaza. Vsiljuje tuj, razosebljen medij, zavajajočo senco, ki pada med namen in pomen, med izražanje in razumevanje. Zaseda razpuščeno javno področje, kjer je avtoriteta žrtvovana kapricam in muham tekstne 'diseminacije'. Pisanje skratka ogroža močno tradicionalen pogled, ki povezuje resnico s prisotnostjo jaza in 'naravnim' jezikom, kjer najdeva svoj izraz.« (28) Norris opredeljuje pisanje, ki je kot koncept tesno povezano z *différance*, kot »neskončno odlaganje pomena, ki obenem zavлада jeziku in ga za zmeraj postavi zunaj dosega stabilnega samopotrjujočega spoznanja« (29). S tem ko Derrida na široko razgrinja polje označevanja, pisanje – tekstnost – priznava svobodno igro označevalca, ki reprezentira v neskončno odlagano možnost opomenjevanja.

¹¹ Na starogrške besede *thetico*, *thetos*, *thitenai*, ki implicirajo raznolike pomene in pomenke odtenke, me je opozorila mag. Jola Škulj, ki se ji za to prav iskreno zahvaljujem.

¹² H kompleksnosti in razvejanosti vprašanja literature in prostora, ki vključuje tudi (ob) mejne prostore gl. Škulj, »Literatura in prostor«.

LITERATURA

- American Heritage Dictionary of the English Language* (4. izdaja). Boston, New York: Houghton Mifflin Company, 2010. <http://americanheritage.yourdictionary.com/>. (Dostop 16. 11. 2013).
- Bachtin, Michail M. *Die Ästhetik des Wortes*. Ur. in avtor uvodne besede Rainer Grübel. Prev. Rainer Grübel in Sabine Reese. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1979.
- Bahtin, Mihail. *Teorija romana*. Ljubljana, Cankarjeva založba. 1982.
- Bhabha, Homi K. »'Angst' in kultureller Übersetzung.« *Heterotopien der Identität: Literatur in interamerikanischen Kontaktzonen*. (The Anxiety of Cultural Translation, prev. Karsten Düsdieker.) Ur. Herman Herlinghaus, Utz Riese in Sabine Zimmermann. (Anglistische Forschungen, 264). Heidelberg: Winter, 1999. 83–97.
- – –. »Culture's In-Between.« Questions of Cultural Identity. Ur. Stuart Hall in Paul du Gay. London: Sage, 1996. 53–60.
- – –. *Die Verortung der Kultur*. Spremna beseda Elisabeth Bronfen. Prev. Michael Schiffmann in Jürgen Freudl. Tübingen: Stauffenburg, 2000.
- – –. »DisemiNacija: Čas, nacija in robovi moderne nacije.« *Zbornik postkolonialnih studij*. Ur. Nikolai Jeffs. Ljubljana: Krtina, 2007. 249–290.
- – –. »Editor's Introduction: Minority Maneuvers and Unsettled Negotiations.« *Critical Inquiry* 23 (1997): 431–459.
- – –. »Globalisierung und Ambivalenz.« *Lebensmodell Diaspora. Über moderne Nomaden*. Ur. Isolde Charim in Gertraud Auer Borea. Bielefeld: transcript 2012. 53–64.
- – –. »Grenzen, Differenzen, Übergänge.« *Grenzen, Differenzen, Übergänge. Spannungsfelder inter- und transkultureller Kommunikation*. Ur. Antje Gunsenheimer. Bielefeld: transcript 2007. 29–48.
- – –. »On the Irremovable Strangeness of Being Different.« *PMLA* 113.1 (1998): 34–99.
- – –. *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.
- – –. *The Location of Culture*. London, New York: Routledge Classics, 2004.
- – –. *Über kulturelle Hybridität: Tradition und Übersetzung*. Ur. in avtorja uvodne besede Anna Babka in Gerald Posselt. Spremna beseda Wolfgang Müller-Funk. Prev. Kathrina Menke. Wien, Berlin: Verlag Turia + Kant 2012. 19–55.
- Bhabha, Homi K., (ur.). *Nation and Narration*. London, New York: Routledge, 1990.
- Bonz, Jochen in Struve, Karen. »Homi K. Bhabha: Auf der Innenseite kultureller Differenz: 'in the middle of differences.'« *Kultur. Theorien der Gegenwart*. Ur. Stephan Moebius in Dirk Quadflieg. Würzburg: VS – Verlag für Sozialwissenschaften, 2011. 132–145.
- Deleuze, Gilles in Guattari, Félix. *Kafka. Für eine kleine Literatur*. Prev. Burkhard Kroeber. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976.
- Dović, Marijan. »Nacionalni pesniki in kulturni svetniki: kanonizacija Franceta Prešerna in Jónasa Hallgrímsona.« *Primerjalna književnost* 34.1 (2011): 146–163.
- Freud, Sigmund. *Das Unheimliche*, 1919. Prev. Doris Debenjak in Mojca Leskovar. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1994.
- Gombač, Andraž. »Koliko še zdržimo?« *Primorske novice* (28. 6. 2012). Splet 17. 9. 2013. <<http://www.primorske.si/Kultura/Koliko-se-lahko-zdrzimo-.aspx>>
- Hall, Stuart. »Kulturelle Identität und Globalisierung.« Ur. Karl H. Hörning in Rainer Winter. *Widerspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. 393–441.
- Jurić Pahor, Marija. »Geburtsmetaphern. Gedanken zur Entbettung und (Neu)Einbettung jenseits vertrauter Fixpunkte und Grenzen.« *Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten*:

- Theorie, Feldforschung, Praxis*. Ur. Elka Tschernokoshewa in Marija Jurić Pahor. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2005. 43–112.
- – –. »Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno raziskovanje in v govornico ekstremske travme.« *Autobiografski diskurz: teorija in praksa autobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011. 161–173.
- – –. *Narod, identiteta, spol*. Trst: ZIT EST, 2000.
- – –. »Transkulturaciona in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet.« *Razprave in gradivo/Treatises and documents: Revija za narodnostna vprašanja/Journal of Ethnic Studies* 69 (2012): 36–65.
- Juvan, Marko. »Dialogi med 'mišljenjem' in 'pesništvom' in teoretsko-literarni hibridi = Dialogues between 'thinking' and 'poetry' and theoretical-literary hybrids.« *Teoretsko-literarni hibridi: o dialogu literature in teorije. Primerjalna književnost* 29. Posebna št./Special Issue (2006): 9–26, 189–209.
- – –. »Romantika in nacionalni pesniki na evropskih obrobjih: Prešeren in Hallgrímsson. Uvod v tematski sklop.« *Primerjalna književnost* 34.1 (2011): 119–126.
- Kozin, Tina. »Svet na meji sveta. Spremna beseda.« Marko Sosič: *Ki od daleč prihajaš v mojo bližino*. Ljubljana: Študentska založba 2012. 318–344.
- Kristeva, Julija. *Revolucija pesniškega jezika*. Prev. Matej Leskovar. Piran: Obalne galerije, 2005.
- Mitchell, W. J. Thomas. »Prevedeni prevodilac« (intervju s Homi Bhabhom vođen marta 1995). *Zeničke sveske: Časopis za društveno fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 10 (2009): 103–128.
- Mugerli, Maruša. »Pisanje med kulturama (Dvojezično pesništvo Josipa Ostija)«. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. Marko Stabej. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2005. 190–193.
- Norris, Christopher. *Deconstruction. Theory and Practice*. London: Methuen 1982.
- Negri, Antonio in Hardt, Michael. *Imperij*. Prev. Politični laboratorij Barbara Bezec et al. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Oswald, Jani. *Babilon – Babylon*. Klagenfurt/Celovec: Založba Drava Verlag, 1992.
- Poniž, Denis. »Jožica Čertov in Jani Oswald. (Poskus umestitve v prostor sodobne slovenske lirike)«. *Sodobnost* 39.3 (1991): 309–316.
- Polanšek, Emanuel. »Antitamburaš kot član tamburaške skupine – that's jazz!« - Intervju z Janijem Oswaldom. *Revija* (brez navedbe letnice). Splet 17. 9. 2013. <http://www.aacc.or.at/R/zan_1_37.htm>
- Potocco, Marcello. *Nacionalni imaginariji, Literarni imaginariji: različice nacionalnega poziva v literaturi in v literarnih kontekstih*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2012.
- Prunč, Erich. »'Ich entkleide mich der Sprache'. Jani Oswald als Migrant zwischen den Sprachen.« *Transkulturalität und kulturelle Übersetzung im Kontext von Migration*. Ur. Gisella Vorderobermeier in Michaela Wolf. Wien, Berlin, Münster: LIT Verlag, 2008. 127–146.
- Rapport, Nigel, Overing, Joanna. *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*. London, New York: Routledge, 2000.
- Rutherford, Jonathan. »The Third Space – Interview with Homi Bhabha.« *Identity. Community, culture, difference*. Ur. Jonathan Rutherford. London: Lawrence & Wishart, 1990. 207–221.
- Sosič, Marko. *Ki od daleč prihajaš v mojo bližino*. Ljubljana: Študentska založba, 2012. (Knjižna zbirka Beletrina).

- Skrušný, Jaroslav. »Marko Sosič, pisatelj, ki v našo bližino ne prihaja od daleč.« *Delo* (2. 10. 2012). Splet 17. 9. 2013. <<http://www.delo.si/kultura/knjizevni-listi/marko-sosic-pisatelj-ki-v-naso-blizino-ne-prihaja-od-dalec.html>.>
- Škulj, Jola. »Literatura in prostor: o semiozi in semiosferi.« *Slavistična revija* 53.3 (2005): 347–361.
- — —. »Spacialna forma in dialoškost: vprašanje konceptualizacije modernističnega romana.« *Primerjalna književnost* 12.1 (1989): 61–74.
- Škulj, Jola, Pavlič, Darja, ur. *Literature and Space: Spaces of Transgressiveness*. Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost, 2004.
- Wieselberg, Lukas. »Migration führt zu 'hybrider' Gesellschaft.« Intervju s Homijem K. Bhabho. ORF-Science 2007. Splet 17. 9. 2013. <<http://sciencev1.orf.at/science/news/149988.html>.>
- Ýngvi Egilsson, Sveinn. »Nation and Elevation: Some Points of Comparison between the 'National Poets' of Slovenia and Iceland.« *Primerjalna književnost* 34.1 (2011): 127–145.
- Zakrajšek, Katja. »Postkolonialni dialogi.« *Primerjalna književnost* 30.2 (2007): 29–35.

Border Transitions: Homi K. Bhabha and the Theoretical Positioning of His Conceptions

Keywords: literary theory / Bhabha, Homi K. / postcolonial studies / littérature mineure / border regions / cultural identity / cultural hibridity / »third space« / translation

After a brief presentation of the biography of Homi K. Bhabha—who, along with Edward Said, Gayatra C. Spivak, and Stuart Hall, is regarded as one of the most influential representatives of postcolonial studies—this article examines his key concepts, such as “cultural hybridity,” “the Third Space,” and “translation.” These poststructurally inspired concepts, which are closely interconnected, arise from the awareness of the necessity of exceeding hierarchical and binary oppositions, as well as of establishment of a subversive project that does not allow the reduction of differences to a single alternative between Same and Other. The author attempts to illustrate Bhabha’s concepts by primarily referring to treatises and texts related to *littérature mineure* (Deleuze and Guattari), and to literature in border regions because it is placed at the crossroads of cultures, both present and past ones. In this context, texts by writers and poets (Jani Oswald, Marko Sosič, and Josip Osti) that are regarded as Slovenian or almost Slovenian authors, are briefly mentioned or described as a challenge for research work, although they fluctuate, transmit, or translate among diverse collective interpellations, as well as cultural and linguistic codes. The article

concludes with the assumption that there is probably not a thinker among postcolonial theorists who could direct his analytical energy in so promising and insightful a way as Bhabha, and probably above all towards the discovery of difficult-to-understand areas at the liminal point of human existence in order to encompass interpersonal positions of “in-betweenness” and “boundary” through them, as well as diverse figures of hybridized, split, and displaced identities.

December 2013